

Ks. prof. dr hab. Janusz Bujak
Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego

ul. Seminaryjna 2
75-817 Koszalin

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr. lic. Lisy M. Sadowski

pt. The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church.

From the Beginnin to Origen (A Dogmatic Study)

napisanej w Szkole Doktorskiej na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie

Promotor: prof. dr. hab. Dariusz Kasprzak OFMCap

Kraków 2024, s. 229

Katechizm Kościoła Katolickiego uczy, że piekło jest stanem wiecznego potępienia dla tych, którzy umierają w stanie grzechu śmiertelnego, odrzucając ostatecznie Bożą miłość i miłosierdzie (por. KKK 1033-1037). Również objawienia prywatne potwierdzone przez Kościół takie jak objawienia w Fatimie i *Dzienniczek* św. Faustyny mówią wyraźnie o istnieniu piekła i potępionych. Natomiast niektórzy bardzo znaczący teologowie wolą mówić o “pustym piekle”, “nadziei zbawienia dla wszystkich” lub apokatastazie. Te rozbieżności pokazują, że prawda o istnieniu piekła domaga się pracy teologów.

Doktorantka Lisa M. Sadowski z pomocą Promotora o. Dariusza Kasprzaka OFMCap podjęła się niełatwego zadania wykazania obecności tematyki piekła w pismach greckich pisarzy z okresu pierwszych trzech wieków Kościoła. Sięgnęła zatem do samych początków tego zagadnienia. Jest to z pewnością temat, który jest z jednej strony niełatwy z drugiej zaś bardzo potrzebny.

Zgodnie z zaleceniami Rady Doskonałości Naukowej zawartymi w poradniku dla recenzentów opublikowanym w roku 2022 na s. 8–9 rozprawa doktorska powinna być oceniana w oparciu o trzy kryteria, które zostaną zastosowane w obecnej opinii.

1. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora w określonej dyscyplinie albo dyscyplinach

Mgr lic. Lisa M. Sadowski w swojej pracy doktorskiej wykazała, że posiada ogólną wiedzę teoretyczną jako ubiegająca się o nadanie stopnia doktora z zakresu teologii. Dysertacja dotyczy myśli greckich Ojców Kościoła do Orygenesusa włącznie, co oznacza, że Doktorantka, oprócz wiedzy teologicznej zdobytej podczas studiów magisterskich i doktoranckich w Szkole Doktorskiej zdobyła specjalistyczną wiedzę z zakresu poglądów teologicznych na piekło w dziełach omawianych w pracy autorów. Nie ogranicza się ona jednak wyłącznie do myśli pierwszych pisarzy kościelnych, ale sięgnęła również do komentarzy i literatury pomocniczej dotyczącej zagadnienia piekła w refleksji teologicznej pierwszych wieków ery chrześcijańskiej. Ma to swoje odzwierciedlenie w układzie bibliografii, na którą składają się literatura źródłowa i opracowania.

2. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej przez osobę ubiegającą się o nadanie stopnia doktora

Doktorantka wykazała się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Za amerykańskim baptystycznym teologiem Albertem Mohlerem Jr. podkreśla, że doktryna na temat piekła jest integralną częścią chrześcijaństwa. Ponieważ w teologii wszystkie doktryny są ze sobą powiązane (*nexus mysteriorum*), rezygnacja z nauczania o piekle zmieni cały kształt teologii chrześcijańskiej.

Według Autorki pracy, konieczne jest sięgnięcie do źródeł, tzn. zbadanie teologicznych początków piekła. Lisa M. Sadowski nie będzie prezentować całej eschatologii poszczególnych pisarzy kościelnych, ale wydobędzie z ich twórczości treści dotyczące istnienia piekła (s. 14-15). Trzeba jednak podkreślić, że Autorka pójdzie dalej, i rozpoczyna od problematyki piekła w Starym i Nowym Testamencie.

Doktorantka jest świadoma istnienia wielu publikacji na temat eschatologii greckich pisarzy II i III wieku, takich jak H. Pietras, *Eschatologia pierwszych czterech wieków Kościoła* czy R.H. Charles'a *A Critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, in Judaism, and in Christianity*, podkreśla jednak brak opracowania dotyczącego rozumienia przez nich piekła.

Źródłem pracy są pisma w języku greckim lub łacińskim w tłumaczeniu na język angielski (s. 15-18).

W swojej pracy Autorka zastosuje kilka metod: metoda teologiczno-historyczna, analiza dzieł, metoda porównawcza i kontekstualna (s. 18).

Autorka we Wprowadzeniu wskazała na problem z uznaniem istnienia piekła w dzisiejszej teologii oraz na brak opracowania zagadnienia piekła w pismach pierwszych greckich Ojców Kościoła a następnie podała plan rozwiązania tego problemu. Świadczy to o samodzielnym podejściu do problemu pracy i umiejętności rozwiązania go we współpracy z Promotorem.

3. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej albo oryginalne dokonanie artystyczne

Na recenzowaną pracę doktorską składa się strona tytułowa (s. 1), opis bibliograficzny (s. 2), streszczenie i słowa kluczowe (s. 2-3), Spis treści (s. 4-6), Skróty (s. 7), Wprowadzenie (s. 8-18), Rozdział I *Biblical terminology of Hell reflected in the Old and New Testament* (s. 19-63), Rozdział II *Early second century writings* (s. 64-106), Rozdział III *Late second – early third century writings* (s. 107-154), Rozdział IV *Early to mid-third century writings* (s. 155-191), Zakończenie (s. 192-198), Bibliografia (s. 199-224), Netografia (s. 224-227), Oświadczenie Promotora i Autora (s. 228-229).

Doktorantka postawiła sobie za cel wydobycie z dzieł wczesnych Ojców greckich treści dotyczących piekła. Autorka konsekwentnie realizuje zamierzony cel w czterech rozdziałach pracy doktorskiej.

W pierwszym rozdziale pt. *Biblical terminology of Hell reflected in the Old and New Testament* (s. 19-63) Autorka w pierwszym paragrafie omawia greckie tłumaczenie Pisma Świętego zwane Septuagintą i jego znaczenie dla judaizmu i chrześcijaństwa. Autorzy Nowego Testamentu i pierwsi pisarze chrześcijańscy używali greckiego tłumaczenia Starego Testamentu, zatem Septuaginta stoi u podstaw chrześcijańskiej teologii. Właśnie z tego powodu rabini po upadku Jerozolimy zabronili wyznawcom judaizmu korzystania z Septuaginty. W jej miejsce weszły tłumaczenia Akwili z Synopy, Symmachusa Ebionity, Teodocjona. Septuaginta dostarczyła chrześcijanom terminologii związanej ze śmiercią, światem podziemnym i życiem pozagrobowym w Starym Testamencie. Najważniejszym terminem odnoszącym się do życia po śmierci był Szeol, który można porównać do greckiego Hadesu. Szeol jest zawsze używany w negatywnym znaczeniu w odniesieniu do zmarłych, podkreśla Sadowski. Całkowicie prawdopodobne jest powiązanie Szeolu Starego Testamentu

z wczesnochrześcijańską ideą piekła. Można zatem zauważyć, że teologiczny rozwój Szeolu w Starym Testamencie stanowi fundament chrześcijańskiego piekła. Linia myślenia, która wskazuje na istnienie po śmierci, wskazuje na związek między Szeolem a piekłem (s. 45).

Przechodząc do Nowego Testamentu, Doktorantka podkreśla, że najczęściej wypowiedzi o piekle pada z ust samego Jezusa (s. 48). Następnie omawia trzy terminy na określenie piekła występujące w pismach Starego i Nowego Testamentu: Hades, Gehenna i Tartar.

Hades jest słowem najczęściej używanym w LXX do tłumaczenia terminu „Szeol”; niekiedy oznacza grób lub dół, ale nie ma ani nigdy nie miał związku z greckim bogiem świata podziemnego lub jakimkolwiek innym bóstwem. W Nowym Testamencie Hades oznacza podziemia, zaświaty, śmierć, królestwo lub miejsce umarłych, grób, piekło. Paweł używa słowa Hades tylko raz (1 Kor. 15:55) (s. 50). Przypowieść o bogaczu i Łazarzu (Łk 16,19-31) jest być może najbardziej wyraźnym przykładem tego, co Jezus miał na myśli, mówiąc o Hadesie: jest to miejsce mąk (Łk 16,23-25. 28), cierpienia i ognia (s. 52).

Termin Gehenna jest związany z Doliną Hinnom, która z biegiem czasu w Starym Testamencie nabrała znaczenia związanego ze złem, karą i potępieniem, częściowo dlatego, że była miejscem składania ofiar z dzieci. Gehenna zaczęła nabierać eschatologicznego znaczenia jako miejsce przyszłego sądu i ostatecznego przeznaczenia niegodziwców (s. 57). W Nowym Testamencie Gehenna występuje 12 razy. Wszystkie wypowiedzi na temat Gehenny w Nowym Testamencie, z wyjątkiem Jk 3,6 pochodzą od Jezusa i występują w Ewangeliach, zwłaszcza według Mateusza, Marka i Łukasza. Gehenna jest całkowicie nieobecna w Ewangeliu Jana i nie występuje w żadnym z tekstów Pawłowych (s. 59-60).

Słowo Tartar pojawia się zarówno w Nowym, jak i Starym Testamencie. W Starym Testamencie występuje trzykrotnie, a w Nowym tylko raz. Tartar w mitologii greckiej to miejsce w Hadesie lub niżej niż Hades, w którym odbywają karę tytani (s. 60-61).

Następnie Autorka wprowadza dwa terminy greckie oznaczające wieczność piekła: *ἄϊδιος* i *ἀιώνιος*.

W Zakończeniu Autorka podkreśla, że chrześcijańskie znaczenie piekła można postrzegać jako wyrosłe z bardzo specyficznego i unikalnego semickiego terminu Szeol w Starym Testamencie.

Wyjaśnienie terminologii związanej z piekłem obecnej w Starym Testamencie w greckim tłumaczeniu LXX i w Nowym Testamencie było koniecznym przygotowaniem do kolejnych dwóch rozdziałów, w których Doktorantka zbada terminologię piekła w napisanych po grecku tekstach chrześcijańskich z pierwszych wieków.

Rozdział II pt. *Early Second Century Writings* (s. 64-106) bada obecność idei piekła w pismach Ignacego z Antiochii, Hermasa, Klemensa Rzymskiego, Justyna Męczennika i Polikarpa.

W Liście do Efezjan św. Ignacy Antiocheński pisze o czasach ostatecznych i groźbie potępienia używając takich terminów jak „nadchodzący gniew” i „nieugaszony ogień” (s. 65-66). Nie używa słowa „piekło”, w to miejsce stosuje wyrażenie „wiecznotrwały ogień” (*everlasting fire*) którego nie należy mylić z „wiecznym ogniem” (*eternal fire*). Ignacy pisze o „wiecznej radości”, „wiecznym zbawieniu”, ale nigdy o „wiecznym potępieniu”. Słowa „wieczny” używa tylko w znaczeniu pozytywnym. Chociaż Ignacy skupia się bardziej na zbawieniu niż na skutkach grzechu w postaci „wiecznotrwałego ognia” to z pewnością wiedział o nadchodzącym gniewie i starał się przygotować chrześcijan do ucieczki przed wiecznym potępieniem (s. 67).

W *Pasterzu* Hermas pisze wyraźnie o piekle, ale podkreśla, że rezultatem nikczemnych czynów będzie wieczne (*αἰώνιον*) cierpienie bez nadziei na odkupienie. To właśnie czekało chrześcijanina lub kogokolwiek innego, kto wybrał drogę prowadzącą do śmierci i nie okazał skruchy. Wezwanie do pokuty i ślady teologii „dwóch dróg”: jednej prowadzącej do życia i drugiej do śmierci, są obecne w całym dziele Hermasa. Autor *Pasterza* stara się przekonać wiernych, aby pokutowali, nie byli obłudni i swoją wierność Bogu potwierdzali dobrymi czynami. Hermas podkreśla, że pokuta jest możliwa również w wypadku grzechów popełnionych po chrzcie św. (s. 74-79).

Pierwszy List Klemensa jest pismem międzytestamentalnym, które zostało napisane około 96-98 r. n.e. List ten jest uważany za najważniejszy dokument chrześcijański z I wieku poza Nowym Testamentem (s. 80). Głównym celem listu było przywrócenie pokoju w gminie korynckiej, ale znajdziemy w nim kilka wypowiedzi dotyczących nagrody lub kary po śmierci. Dla wzmocnienia apelu o przywrócenie jedności w Kościele Koryntu Klemens przywołuje historię Datana i Abirama z Lb 16, którzy z powodu buntu podniesionego przeciw Mojżeszowi zostali żywcem strąceni do Hadesu (s. 81).

Drugi List Klemensa (który nie jest uznawany za dzieło czwartego następcy św. Piotra) jest znacznie krótszym pismem od pierwszego Listu i ma znacznie bardziej apokaliptyczny charakter. Istnieje pięć wyraźnych odniesień do tego, co można zidentyfikować, bezpośrednio lub pośrednio, jako odniesienie do piekła. Każde z tych odniesień ma związek ze Starym Testamentem. 2 List Klemensa ma również więcej odniesień do apokaliptycznych pism Nowego Testamentu (s. 82-83). List zawiera np. dopowiedzenie do Mt 10,16 nieznanie kanonicznemu ewangeliiście, w którym Jezus mówi o „ogniu piekielnym”. Pismo to wyraźnie

pokazuje, że idea piekła i wiecznej kary w postaci nieugaszzonego ognia, robaka, który nie umiera, ma potwierdzenie w pismach wczesnochrześcijańskich (s. 84-85).

W swoich trzech autentycznych dziełach (*I Apologia*, *II Apologia*, *Dialog z Żydem Tryfonem*) św. Justyn kilkanaście razy pisze o piekle i Gehennie (s. 85-87). W *Pierwszej Apologii* znajduje się dwanaście odniesień do piekła. Justyn pisze, że każdy człowiek poprzez swoje czyny określa swoje miejsce w wieczności (αἰώνιων) dlatego wiedza o karze wiecznego ognia (por. Mt 5,29, 18,9 i Mk 9,47 - αἰώνιον πῦρ) powinna każdego powstrzymać przed popełnieniem jakiegokolwiek czynu, który skutkowałby wspomnianą wieczną karą. Justyn pisze również, że na sądzie ostatecznym ci, którzy byli podczas swego życia niesprawiedliwi, zostaną posłani do wiecznego ognia wraz ze złymi demonami (s. 92). W *Drugiej Apologii* Justyn podkreśla, że imię Jezusa Chrystusa pokona demony i pomoże tym, którzy wzywają jego imienia (s. 94).

W *Dialogu z Żydem Tryfonem* mamy dwie wzmianki o piekle. Pierwsza w rozdziale piątym, gdzie Justyn pisze, iż Bóg będzie karał niesprawiedliwych tak długo, jak długo zechce (s. 95). Być może są to początki millenaryzmu lub mowa jest o anihilacji złych. Druga i ostatnia wzmianka o piekle znajduje się w rozdziale 45.3 gdzie Justyn wyraźnie pisze, że podczas drugiego przyjścia Chrystusa niektórzy będą skazani na wieczne cierpienia w ogniu piekielnym, podczas gdy inni będą na zawsze wolni od cierpienia (s. 96).

To, co Justyn pisze o piekle w swoich trzech autentycznych dziełach, pokrywa się z tym, co jest napisane w Ewangeliach i odzwierciedla słowa Jezusa. Wszystko wskazuje na to, że Justyn rzeczywiście odzwierciedlał w swoich pismach wiarę powszechnie wyznawaną przez chrześcijan na temat piekła i dostarcza wiarygodnego obrazu rozwoju tej doktryny do tego momentu.

Jedynym zachowanym dziełem przypisywanym Polikarpowi ze Smyrny jest *List do Filipian*. Jest w nim tylko jedno bezpośrednie odniesienie do piekła które określa on słowem „Hades” - ᾍδου, nawiązując do Dz 2,24 i 1Pt 1,18 (s.98- 99).

W dziele opisujący śmierć biskupa Polikarpa *Męczeństwo św. Polikarpa* mamy dwa fragmenty w których mowa jest o piekle, jednak w żadnym z nich nie pada słowo Hades. Mamy za to typowe dla tego okresu określenia wiecznej kary (αἰώνιον κόλασιν) oraz wiecznego (αἰώνιον) ognia lub ognia, który nie gaśnie (σβευνόμενον) (s. 104-105).

W Zakończeniu rozdziału Autorka stwierdza, że z dokonanej analizy wynika, że w początkach drugiego wieku teologia piekła nie rozwinęła się jeszcze poza prawdy obecne w Piśmie Świętym. Wszyscy wyżej wymienieni pisarze używają terminów i obrazów

zawartych w Nowym Testamencie takich jak ogień i cierpienie oraz oddzielenie od Boga (s. 106).

Rozdział III pt. *Late second – early third century writings* (s. 107-154) dotyczy pisarzy z końca II i z początku III wieku.

Pierwszym analizowanym przez Lisę M. Sadowski tekstem jest *List do Diogeneta* którego nieznanemu autorowi pisze o karze w wiecznym ogniu (πῦρ τὸ αἰώνιον), co wydaje się być ogólnie rozumiane jako piekło. Autor *Listu do Diogeneta* dochodzi do wniosku, że kara ta jest wynikiem sądu, jest wieczna i dobrowolnie wybrana przez samego człowieka w wyniku jego postępowania (s. 108-109).

Drugi z autorów tego okresu to Atenagoras z Aten, któremu przypisuje się dwa dzieła: *Legatio sive Supplicatio pro Christianis* i *De resurrectione*. W pierwszym odpowiada na oskarżenia rzucane na chrześcijan o kanibalizm i kazirodztwo. Atenagoras odiera te zarzuty podkreślając, podobnie jak Justyn, że ten, kto popełniałby takie czyny, po śmierci trafiłby do królestwa ognia (s. 111).

Innym apologetą z II wieku n.e. jest Teofil z Antiochii. Napisał trzy książki pod tytułem *Do Autolika*, pisane do osoby prywatnej, a także do szerszego grona odbiorców, dotyczące obrony wiary chrześcijańskiej. W Księdze pierwszej pisze, że ci, którzy odrzucają prawdę Ewangelii i popełniają grzechy cudzołóstwa, aktów homoseksualnych, chciwości i bezprawnego bałwochwalstwa (por. 1Pt 4,3) poniosą wieczną karę (αἰώνιος τιμωρίας) w ogniu wiecznym (πῦρ αἰώνιον), czyli piekło (s. 114-115). W dziełach Teofila znajduje się kontynuacja tego, w co wczesny Kościół wierzył na temat piekła: jest to miejsce kary ognia trwającej wiecznie, dobrowolnie wybrane przez człowieka przez swoje czyny.

Ireneusz z Lyonu napisał wiele dzieł, z których najważniejsze to *Przeciw herezjom* (s. 118). W księgach I-V znajdziemy najwięcej wzmianek o piekło, które jest przygotowane diabłu i jego aniołom, ale również dla tych, którzy zgrzeszyli i nie pokutują (s. 119-139).

Kolejny pisarz omawiany w pracy doktorskiej to Klemens Aleksandryjski który napisał m.in. *Protrepikos* lub *Napomnienie pogan*, *Pedagogus*, *Stromata* i *Kim jest bogacz, który będzie zbawiony?* W rozdziale X dzieła *Protrepikos* nie używa słowa piekło czy hades, ale mówi o karze pośmiertnej (s. 141). W dziele *Pedagogus* w rozdziale III pojawia się odniesienie do piekła, jednak jest niejasne. W *Stromata* w księdze piątej Klemens wyraża przekonanie, że filozofowie greccy piszący o cierpieniach Tartaru i karach ognia po śmierci tak naprawdę wzięli te obrazy z żydowskich ksiąg świętych, czyli ze Starego Testamentu. Uważa, że ich wizja Tartaru to kopia Gehenny.

Czwarty i ostatni rozdział nosi tytuł *Early to mid-third century writings* (s. 155-191). Doktorantka bada w nim temat piekła w pismach Hipolita Rzymskiego i Orygenesusa.

Hipolit w dziele *O Antychryście* pisze o piekle ognia (γένναν τοῦ πυρός), który jest nieugaszony (ἀπὸ τῶν οὐ σβεσθήσεται). W innym dziele Hipolita zatytułowanym *Obalenie wszystkich herezji* lub *Philosophumena (filosofhumena)*, mamy wyjaśnienie wierzeń i filozofii różnych pisarzy greckich. W księdze I Hipolit wspomina o hadesie (Ἅιδου) w odniesieniu do wiary Platona w nieśmiertelność duszy i sądów pośmiertnych. Używa też terminu Tartar (s. 158-159). Dla Hipolita piekło jest miejscem upadłych aniołów cierpiących karę za swoje grzechy, jest ognistym, ponurym miejscem i polega na oddzieleniu od Boga.

Orygenes w dziele *O zasadach* wskazuje na ogień, który służy Bogu dla oczyszczenia duszy człowieka z grzechów, tak jak lekarz niektóre choroby leczy ogniem (s. 170-172). Ci, którzy zdecydowali się nie wziąć lekarstwa nie będą oczyszczeni, ich dusze nie zostaną przywrócone do zdrowia (s. 173). Cieleśne zmartwychwstanie będzie odzwierciedlać stan grzesznika: ciała świętych będą świetliste, ciała grzeszników ciemne (s. 174). Wydaje się, że według Orygenesusa czyny popełnione przed śmiercią decydują o miejscu grzesznika w piekle. Hades ma liczne poziomy zależne od czynów, które ktoś popełnił w życiu i w ten sposób przypomina Szeol Starego Testamentu (s. 175). W dziele *Przeciw Celsusowi* Orygenes znowu odnosi się do ognia piekielnego jako formy oczyszczenia duszy. Ogień ten będzie podsycany przez grzechy tych, którzy czynili zło (s. 178-180). W *Komentarzu do Ewangelii według św. Mateusza* Orygenes po raz kolejny wskazuje, że grzechy ludzi będą paliwem do ognia podczas powtórnego przyjścia Chrystusa. Ci którzy zgrzeszyli, przyjmując z własnego wyboru nasiona złego ducha będą cierpieć z tego powodu. Jest to zgodne z jego myśleniem, że grzesznik cierpi z powodu dobrowolnie wybranego grzechu (s. 183). W *Homiliach o Księdze Izajasza i 1Krl 28* aleksandryjski teolog wyjaśnia, że ogień piekielny to grzechy, które każdy człowiek nagromadził w ciągu życia, a ogień ten płonie dla oczyszczenia. Powstaje więc pytanie o wieczność ognia piekielnego: jeśli grzechy całej ludzkości są pożywką dla tego ognia, to w pewnym momencie musi on się wypalić, ponieważ grzechy w końcu zostaną spalone i kara się zakończy. I chociaż pisarstwo Orygenesusa wydaje się prowadzić w tym kierunku, nie jest do końca jasne, czy jest to słuszny wniosek (s. 190).

W Zakończeniu Lisa M. Sadowski podsumowuje informacje na temat piekła zawarte w dziełach wybranych autorów: nawiązują do Szeolu Starego Testamentu; piekło znajduje się pod ziemią; jest to miejsce oddzielenia od Boga; jest wynikiem grzechu człowieka, zatem oddzielenie to nosi znamiona indywidualnej odpowiedzialności; piekło początkowo nie zostało stworzone dla człowieka, ale dla szatana i jego aniołów; piekło jest miejscem w którym

grzesznicy cierpią z powodu ognia; Orygenes wyjaśnia, że „paliwem” dla ognia piekielnego są grzechy. Być może ta koncepcja doprowadziła go do zwątpienia w wieczność kar w piekle, ponieważ jeśli grzechy są trawione przez ogień, nadejdzie dzień, gdy zupełnie spłoną; intencją pierwszych pisarzy nie było wzbudzenie lęku w sercu czytelnika czy słuchacza, ale zachęcenie do metanoi, czyli do zmiany życia i do pokuty; męki które cierpi grzesznik w piekle były argumentem stosowanym przez apologetów dla obrony chrześcijan przed oskarżeniami o zbrodnie i niemoralność; ważną kwestią jest pytanie o wieczność piekła, gr. αἰώνιον lub αἰώνιος. Od czasów św. Justyna pojawiają się pytania o wieczność piekła lub kar piekielnych, co otwiera drogę do apokatastazy; innym problemem, z którym zmagali się pierwsi pisarze kościelni było pytanie o cel cierpienia w piekle. W pismach Klemensa Aleksandryjskiego pojawia się idea kary korygującej, która kiedyś się skończy (s. 194).

Główna teza dysertacji dotyczy rozwoju idei piekła, który to rozwój nie ogranicza się do danego teologa, ale całej wspólnoty Kościoła, czyli zbiorowej świadomości teologicznej. Nie tylko same idee były w procesie rozwoju, ale także język, terminologia i sposób wyrażania się. Doktryna o piekle początkowo nie była ani jasna, ani precyzyjna, kształtowała się pod wpływem konfliktów i w konfrontacji z herezjami.

Ponieważ praca ta koncentrowała się na teologicznym rozwoju idei piekła we wczesnym Kościele greckim, istnieją możliwości dalszych badań, np. z perspektywy wczesnych pisarzy łacińskich i w okresie soborów pierwszego tysiąclecia.

Poglądy wczesnych Ojców greckich świadczą o obecności w Kościele poapostolskim doktryny o istnieniu piekła. Wiara Kościoła była tym, co inspirowało refleksje pisarzy i Ojców Kościoła, zatem czytelnicy lub słuchacze w pełni rozumieli piekło jako karę pośmiertną za grzechy popełnione za życia..

Najważniejszym wnioskiem, jaki można wyciągnąć z pierwszych chrześcijan i ich wierzeń odzwierciedlonych w pismach przedstawionych powyżej, jest fakt, że teologia i idee piekła odzwierciedlają indywidualne wyobrażenia o Bogu. To, jak ktoś postrzega Boga, znajduje odzwierciedlenie w jego wyobrażeniach na temat piekła. Kiedy pierwsi pisarze zmagali się z problemem piekła, czynili to nie tyle z punktu widzenia sprawiedliwości, ile raczej z perspektywy ich wizji kochającego, miłosiernego Boga, który posłał swojego jedynego Syna na ten świat, aby nas zbawić (s. 197-198).

Podsumowując, rozprawa doktorska L.M. Sadowski podejmuje mało zbadany temat piekła u wczesnych pisarzy kościelnych i wyciąga wnioski z analizy ich dzieł w oparciu o własne badania naukowe w zakresie opisanym w temacie dysertacji.

4. Uwagi

W Opisie bibliograficznym Autorka pisze, że praca ma 227 stron, w rzeczywistości jest ich 229.

W tytule mamy pole badań zawężone do Kościoła greckiego, jednak Autorka bada również nauczanie św. Klemensa Rzymskiego i Hermasa, którzy należeli do środowiska Kościoła rzymskiego.

Oceniając graficzną stronę pracy rzuca się w oczy częsty brak wyjustowania przypisów.

Uwagi do Bibliografii:

- Aleksiejuk, Artur, and Metropolita Sawa. “Świętego Klemensa z Aleksandrii Pogląd Na Apokatastazę.” *Rocznik Teologiczny LVIII* 58, no. 4 (2016): 523–44 – błąd w tytule i majuskuła
- Audet, Th.-André. “ORIENTATIONS THÉOLOGIQUES CHEZ SAINT IRÉNÉE: Le Contexte Mental d’une ΓΝΩΣΙΣ ΑΛΗΘΗΣ.” *Traditio* 1 (1943): 15–54 – tytuł pisany majuskułą
- Dwukrotnie występuje to samo dzieło: raz jako Abucewicz (s. 201), drugi raz jako Abuncewicz (s. 202). Poprawna jest pierwsza wersja nazwiska
- Hryniewicz, Waław. *Świadkowie Wielkiej Nadziei. Zbawienie Powszechne w Myśli Wczesnochrześcijańskiej*. Warszawa: VERBINUM Wydawnictwo Księży Werbistów, 2009 (s. 2011) - majuskuła
- Jugrin, Daniel. “The Way of ἈΝΑΛΥΣΙΣ: Clement of Alexandria and the Platonic Tradition.” - majuskuła
- Kijas, Zdzisław. *Piekło Oddalenie Od Domu Ojca*. Kraków: Wydawnictwo “M,” 2002 - majuskuła
- Kung, Hans. *Eternal Life?* – powinno być: Küng
- Pietras Henryk, “Pośmiertelna Kariera Św. **HI**polita.” *Vox Patrum* 32 (1997): 61–75
- Roberts, Alexander, and James **Donalsdson**, eds. *Volume 1: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*
- Schmithals, Walter. *The Apocalyptic Movement: Introduction & Interpretation* (s. 220)
- Walsh, Lora. “Ecclesia Reconsidered: Two Premodern Encounters with the Feminine **Churc**.” *Journal of Feminist Studies in Religion (Indiana Universty Press)* 33, no. 2 (2017): 73–91
- Whealey, A. “Hippolytus’ Lost ‘de Universo’ and ‘de Resurrectione:’ Some New **Hpyotheses**”

- Wytzes, Jelle. "Paideia and Pronoia in the Works of Clemens **Alexandinus**
- W netografii od s. 224 do s. 226 mamy najpierw nazwisko autora a następnie imię: np. Marcovich, M. *Hippolytus. Refutatio omnium haeresium*; od połowy strony 226 do końca, czyli s. 227 mamy najpierw inicjały imienia a następnie nazwisko autora: np. M. Marcovich, *Theophili Antiocheni ad Autolyicum*.

W Zakończeniu Autorka pisze, że najważniejszym wnioskiem, jaki można wyciągnąć z pierwszych chrześcijan i ich wierzeń odzwierciedlonych w pismach przedstawionych powyżej, jest to, że teologia i idee piekła odzwierciedlają indywidualne wyobrażenia o Bogu. To, jak ktoś postrzega Boga, znajduje odzwierciedlenie w jego wyobrażeniach na temat piekła¹.

Rodzi się jednak pytanie: czy wiara w piekło rzeczywiście naprawdę zależy od człowieka i jego wyobraźni i poglądu na temat tego, jaki jest Bóg? Oznaczałoby to, że zarówno Bóg jak i piekło to wytwory ludzkiej wyobraźni, a przecież tego Autorka nie twierdzi.

Uwagi odnośnie tekstu pracy.

Na s. 33 czytamy, że "Those who were relegated to this sphere were often referred to as 'shades' which is the English translation of the Hebrew word Rephaim". Czy jednak Refaimici nie byli gigantami mieszkającymi w ziemi Kanaan przed przybyciem Hebrajczyków?

Na s. 44 w tekście występuje nazwisko Roseberg, w przypisie natomiast i w bibliografii – Rosenburg.

Na s. 140 wśród dzieł Klemensa Aleksandryjskiego Autorka wymienia *Protreptikos* i *Paedagogos*, natomiast w tytułach podpunktów mamy *Protrepticus* i *Pedagogus*.

Na s. 160 mamy "fallen angles" zamiast "angels".

Autorka nie napisała wprowadzeń do poszczególnych rozdziałów.

5. Pytania

1. Czy można pogodzić nauczanie pierwszych pisarzy chrześcijańskich na temat piekła z koncepcją powszechnego zbawienia prezentowaną przez takich teologów jak H.U. von Balthasar, K. Rahner, W. Hryniewicz?

¹ The most important conclusion that can be drawn from the early Christians and their beliefs reflected in the writings outlined above, is that theology and ideas about hell reflect the individual's ideas about God. How one views God is reflected in his ideas about hell. Was God an unmerciful, punishing God waiting for the Christian to sin so that he could be punished forever in a terrible tormenting fire? Or was the God of the Christians one who was a loving, merciful Father who called his children to himself. One who continued, as from the time of Moses, saying, choose life rather than death. When the early writers were struggling with the problem of hell, it was not so much from the standpoint of justice but rather from the perspective of their view of a loving, merciful God who sent his only Son into this world of conflict and struggle to save us, once and for all.

2. Jak ocenić wizję piekła w pismach św. Teresy z Avila i w *Dzienniczku* św. Faustyny Kowalskiej w świetle eschatologii pierwszych wieków Kościoła?
3. Jakie są podobieństwa i różnice pomiędzy eschatologią katolicką a judaistyczną i muzułmańską?
4. Czy istnieją różnice w rozumieniu eschatologii a szczególnie piekła pomiędzy katolikami żyjącymi w Stanach Zjednoczonych i Europie?

6. Wniosek końcowy

Praca doktorska mgr lic. Lisy M. Sadowski *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginnin to Origen (A Dogmatic Study)* jest cennym wkładem w badanie eschatologii pierwszych wieków Kościoła, w tym wypadku nauczania o piekle wczesnych greckich pisarzy kościelnych. Autorka wydobyła z Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu oraz dzieł wybranych autorów treści odnoszące się do kar, które grzesznik poniesie po śmierci za swoje czyny. W obliczu praktycznego materializmu Zachodu, który dotyka również chrześcijan, Autorka przypomina, że do wiary chrześcijańskiej przynależy prawda o istnieniu życia po śmierci, nie tylko nieba, ale również piekła.

Mimo pewnych braków i niedociągnięć, uważam, że praca spełnia wymogi ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 roku, art. 13 (Dz.U. nr 65, poz. 595) oraz rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 30 września 2016 roku, art. 6, p. 4 (Dz.U. poz.1586).

Wnioskuje zatem do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o kontynuowanie postępowania w sprawie nadania mgr lic. Lise M. Sadowski stopnia naukowego doktora nauk teologicznych.

Koszalin, 25.07.2024 r.

ks. prof. dr hab. Janusz Bujak